

Gescheiden werelden?

Een verkenning van sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland

Mark Bovens, Paul Dekker & Will Tiemeijer (red.)

Sociaal en Cultureel Planbureau
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Gescheiden werelden?

Een verkenning van sociaal-culturele
tegenstellingen in Nederland

Redactie:

Mark Bovens

Paul Dekker

Will Tiemeijer

Sociaal en Cultureel Planbureau
Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Den Haag, oktober 2014

© SCP en WRR, Den Haag 2014

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Ontwerp omslag, binnenwerk en figuren: bureau StijlZorg, Utrecht

Omslagillustratie: © Georg Grosz, Street Scene, 1919 c/o Pictoright
Amsterdam 2014

ISBN 978 90 377 0734 2

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl).

Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Rijnlaan 50
2515 XP Den Haag
(070) 340 70 00
www.scp.nl

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid

Buitenhof 34
2513 AH Den Haag
(070) 356 46 00
www.wrr.nl

Inhoud

Voorwoord	7
1 Sociaal-culturele tegenstellingen in Nederland: de stand van zaken <i>Mark Bovens, Paul Dekker en Will Tiemeijer</i>	9
Deel I Sociaal-culturele tegenstellingen in andere landen	31
2 De Verenigde Staten: <i>culture wars</i> <i>Will Tiemeijer</i>	33
3 West-Europa: het toenemende belang van de culturele dimensie <i>Hanspeter Kriesi</i>	59
4 Vlaanderen: conflictdenken als (nieuwe) scheidslijn <i>Bram Spruyt</i>	79
Deel II Gescheiden wereldbeelden	101
5 Polariseert Nederland? Ontwikkelingen in politiek-culturele tegenstellingen <i>Paul Dekker en Josje den Ridder</i>	103
6 Een globaliserings-scheidslijn? <i>Josje den Ridder, Iris Glas en Paul Dekker</i>	131
7 Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn verschillen tussen lager- en hogeropgeleiden te verklaren? <i>Willem de Koster en Jeroen van der Waal</i>	165
Deel III Gescheiden leefwerelden	191
8 De cultuurkloof? Cultuurverschillen en sociale afstand in Nederland <i>Giselinde Kuipers en Marcel van den Haak</i>	193
9 Gesloten werelden? Sociale contacten tussen lager- en hogeropgeleiden <i>Beate Volker, Iris Andriessen en Hanneke Posthumus</i>	217
10 Gescheiden media? Sociaal-culturele verschillen in mediaconsumptie <i>Linda Bos, Sanne Kruikemeier en Claes de Vreese</i>	235
Auteurs	255
Publicaties van het SCP en de WRR op behandelde terreinen	259

7

Botsende opvattingen over etnische diversiteit en sociale orde: Hoe zijn verschillen tussen lager- en hoger-opgeleiden te verklaren?

WILLEM DE KOSTER EN JEROEN VAN DER WAAL

7.1 Een verhit maatschappelijk debat

Vraagstukken rond immigratie en integratie spelen een prominente rol in Nederlandse politieke en publieke debatten. Wat opvalt is de stevige toon die daarbij regelmatig tegen immigranten en etnische minderheden wordt aangeslagen, zo merken waarnemers in binnen- en buitenland op. Zij vragen zich vertwijfeld af wat er aan de hand is in Nederland, dat internationaal bekend stond als baken van tolerantie en progressiviteit. Zo meldt het Amerikaanse persbureau Associated Press *'a surge of anti-immigrant sentiment in a country once famed for its tolerance'*.¹ Dergelijke observaties zijn niet nieuw; al sinds de opkomst van de populistische politicus Pim Fortuyn rond de millenniumwisseling merken wetenschappers en maatschappelijke commentatoren dit opvallende verschijnsel op (o.a. Entzinger 2006; Lesińska 2014; Penninx 2006; Vasta 2007).

Hierbij is het belangrijk om op te merken dat er eerder sprake lijkt van een hoogoplopend conflict over de gewenste omgang met immigranten en etnische diversiteit dan om een algemene verschuiving naar intolerantie. Naast burgers die uitgesproken gekant zijn tegen de aanwezigheid en instroom van met name niet-westerse allochtonen zijn er immers ook groepen die zich met kracht tegen deze houding uitspreken. Dat zich in Nederland een maatschappelijk conflict rond

1 Zie: www.dailymail.co.uk/wires/ap/article-2584803/Dutch-politician-Wilders-leads-anti-Moroccan-chant.html.

vraagstukken over migratie en integratie voordoet, wordt ook onderstreept door wetenschappers die opmerken dat het debat uitzonderlijk verhit is (Vasta 2007).

In dit hoofdstuk bespreken we wat het hedendaagse culturele conflict in Nederland kenmerkt (§ 7.2) en welke groepen er tegenover elkaar staan (§ 7.3). Daarna bespreken we twee theorieën die dit conflict zouden kunnen verklaren, waarvan de een draait om etnische competitie om schaarse hulpbronnen terwijl de ander focust op manieren van omgaan met culturele verschillen (§ 7.4). Vervolgens onderzoeken we met analyses van recente surveydata de houdbaarheid van beide theorieën (§ 7.5), alvorens te besluiten met onze belangrijkste conclusies (§ 7.6).

7.2 Hedendaags cultureel conflict in Nederland

Dat er in het als tolerant bekend staande Nederland felle botsingen bestaan over de vraag hoe er moet worden omgegaan met immigranten en etnische minderheden is vooral verwonderlijk voor wie ervan uitgaat dat tolerantie jegens specifieke groepen simpelweg een uitdrukking is van een overkoepelende ‘algemene’ tolerantie. Een blik op de wetenschappelijke literatuur leert dat dit een breed gedeeld idee is. Inglehart et al. (2008: 269) voegen bijvoorbeeld progressieve opvattingen over genderrollen en homoseksualiteit samen met tolerantie tegenover buitenlanders en ‘andere groepen’ onder de brede noemer ‘algemene tolerantie’, en Inglehart en Welzel (2005: 56) beschouwen tolerantie van homoseksualiteit als ‘*a sensitive indicator of tolerance towards outgroups in general*’ (zie voor een overzicht van voorbeelden De Koster en Van der Waal 2006, 2007).

Het idee dat alle specifieke typen tolerantie de facto inwisselbaar zijn is echter onhoudbaar. De tolerantie waar Nederland vanouds bekend om staat bestaat vooral uit wat ‘morele progressiviteit’ kan worden genoemd: progressieve opvattingen over vrouwenrollen, (homo)seksualiteit, abortus en euthanasie. Onderzoek toont aan dat behoudende opvattingen over deze thema’s, moreel conservatisme dus, zowel analytisch als empirisch kunnen worden onderscheiden van een afkeer van etnische diversiteit en een voorkeur voor een rigide sociale orde, doorgaans aangeduid als ethnocentrisme en autoritarisme (De Koster en Van der Waal 2006, 2007; De Koster et al. 2010).

Een belangrijk verschil tussen beide typen is dat conservatieve opvattingen over vrouwenrollen, (homo)seksualiteit, abortus en euthanasie in Nederland vanouds worden ingegeven door het christendom, terwijl dat voor ethnocentrisme en autoritarisme niet het geval is (De Koster en Van der Waal 2006, 2007). Tegen deze achtergrond hoeft het niet te verbazen dat in het sterk gesecculariseerde Nederland (Norris en Inglehart 2004; Lechner 2008) het conflict over deze morele vraagstukken steeds verder naar de achtergrond is geraakt: afgezien van enkele moreel conservatieve orthodoxe religieuze groeperingen bestaat er vandaag de dag een breed gedeelde moreel progressieve consensus in Nederland (Duyvendak 2004; Houtman et al. 2011; Van Bohemen et al. 2012).

Maar betekent het feit dat we waar het gaat om vrouwenrollen, (homo)seksualiteit, abortus en euthanasie te maken hebben met 'een eensgezinde, vooruitstrevende natie' (Duyvendak 2004) ook dat cultureel conflict hier geen rol meer speelt? Nee, allerm minst. Uit een analyse van gegevens die gedurende drie decennia zijn verzameld in de SCP-reeks *Culturele Veranderingen in Nederland* (Houtman et al. 2008: 66-69) blijkt dat de groei van een moreel progressieve consensus gepaard is gegaan met toenemende polarisatie rond vraagstukken over culturele diversiteit en sociale orde. Het ene type cultureel conflict heeft dus plaatsgemaakt voor het andere. Welke groepen staan hierbij tegenover elkaar?

7.3 Wie staan er tegenover elkaar?

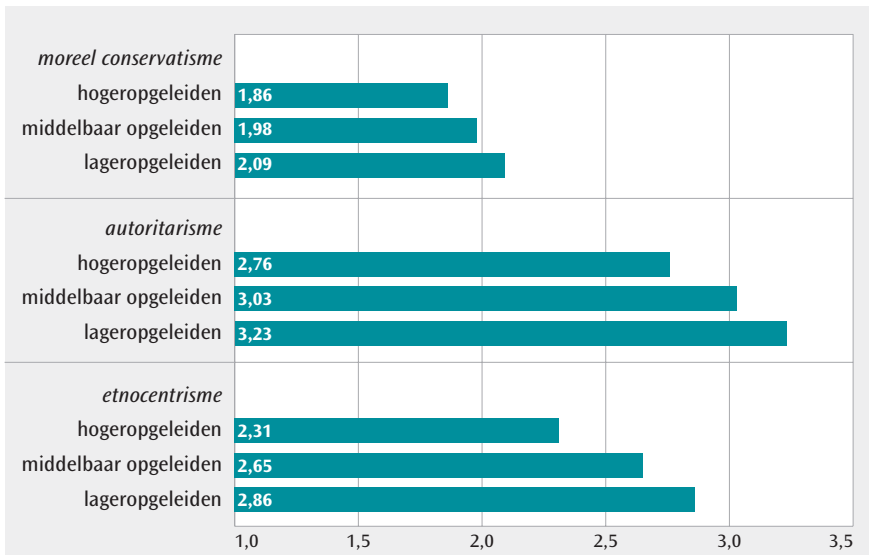
Sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw toont sociaalwetenschappelijk onderzoek telkens weer aan dat in westerse samenlevingen hogeropgeleiden toleranter zijn dan lageropgeleiden (zie voor een overzicht Emler en Frazer 1999; Stubager 2009). Hogeropgeleiden zijn minder bevooroordeeld jegens andersdenkenden en minderheidsgroepen, en zijn veel meer dan lageropgeleiden geneigd deze mensen en groepen te accepteren en hun evenveel rechten en vrijheid te bieden als zij zelf hebben. Weliswaar zijn er individuele verschillen – er bestaan vanzelfsprekend zowel intolerante hogeropgeleiden als tolerante lageropgeleiden – maar het bestaan van dit algemene patroon is onomstreden. Het palet van andersdenkenden en minderheidsgroepen loopt van docenten met communistische denkbeelden in de jaren vijftig (Lipset 1960), via deelnemers aan de studentenprotesten en burgerrechtenbeweging eind jaren zestig en begin jaren zeventig (Ransford 1972), tot verschillende immigrantengroepen heden ten dage (Hainmueller en Hopkins 2014). Hoewel het meeste onderzoek aanvankelijk betrekking had op de Verenigde Staten, hebben honderden studies in de afgelopen decennia exact hetzelfde patroon aangetoond voor Noordwest-Europa (zie bv. Hainmueller en Hopkins 2014; Houtman 2003).

De vaststelling dat het hoger- en lageropgeleiden zijn die qua tolerantie van elkaar verschillen is dus bepaald niet nieuw. Maar in het hedendaagse geseculariseerde Nederland heeft deze scheidslijn voornamelijk betrekking op de omgang met etnische verschillen en sociale orde. Dat blijkt niet alleen uit longitudinaal onderzoek dat de groei van een nieuw type cultureel conflict laat zien, maar ook uit analyse van recente Nederlandse surveydata (Achterberg et al. 2012; een bespreking van de data en metingen is te vinden in bijlage B7): de correlatie van opleidingsniveau (gemeten in jaren) met moreel conservatisme is $-0,18$ ($p < 0,01$), wat aanzienlijk minder is dan de correlatie tussen opleidingsniveau en respectievelijk ethnocentrisme ($-0,27$; $p < 0,01$) en autoritarisme ($-0,30$; $p < 0,01$). Dat lager- en hogeropgeleiden meer met elkaar van mening verschillen over ethnocentrisme en autoritarisme dan over morele vraagstukken blijkt ook uit een vergelijking van de gemiddelde scores tussen verschillende opleidingscategorïen (figuur 7.1). Op schalen die theoretisch lopen van 1 tot en met 5 is het verschil tussen lager- en hogeropgeleiden in moreel conservatisme met 0,23 punt grofweg twee keer

zo klein als het verschil in autoritarisme (0,47 punt verschil) en etnocentrisme (0,55 punt verschil) (zie ook Bovens 2012: 21).

Figuur 7.1

Moreel conservatisme, autoritarisme en etnocentrisme op drie opleidingsniveaus, 2012 (in gemiddelden)^a

a Scores moreel conservatisme (N = 1158), autoritarisme (N = 1149) en etnocentrisme (N = 1100) zijn minimaal 1, maximaal 5.

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012)

Belangrijk is voorts dat de opleidingsscheidslijn maatschappelijk steeds saillanter is geworden, vanwege het simpele feit dat het aandeel hogeropgeleiden de afgelopen decennia aanzienlijk is gegroeid. Was in 1960 nog nauwelijks 1% van de Nederlanders hogeropgeleid (Bovens 2012: 13), inmiddels is dat – als we hbo’ers en academici als hogeropgeleiden beschouwen – ruim 28% (CBS 2014). Dit heeft alles te maken met de gestegen toegankelijkheid van instellingen voor hoger onderwijs sinds de jaren zeventig. Het wekt dan ook geen verbazing dat het tolerante geluid van hogeropgeleiden in dezelfde periode politiek werd gearticuleerd. Toen zagen verschillende emancipatiebewegingen het licht, en ontstonden nieuwe linkse partijen die de emancipatie van verschillende groepen – waaronder immigranten en etnische minderheden – parlementair bepleitten.

Vanwege hun bescheiden aantal was de hoge mate van tolerantie die kenmerkend is voor hogeropgeleiden tot in de jaren zeventig een marginaal geluid, maar sindsdien is het een gestaag gegroeide factor in alle westerse samenlevingen, en dus ook in Nederland. Aangezien grote groepen – met name lageropgeleiden –

deze tolerante opvattingen niet delen, is het niet verwonderlijk dat sinds de jaren tachtig een intolerant tegengeluid aan politiek belang won. Dit tegengeluid wordt weliswaar met verschillende termen aangeduid, zoals ‘nieuw rechts’, ‘extreem rechts’ en ‘radicaal rechts’ (Bartlett et al. 2012; Devos et al. 2006; De Koster et al. 2014a; Ignazi 2003; Mudde 2007), maar ze duiden allemaal hetzelfde aan: verzet tegen culturele diversiteit en een nadruk op een rigide sociale orde (Van der Waal en Achterberg 2006), en protest tegen de tolerantie voor of de omarming van die culturele diversiteit door met name de hogeropgeleide autochtone bevolking (Van Bohemen et al. 2012). Steun voor dergelijke partijen kan dan ook met name worden gevonden onder lageropgeleiden, wier weerstand tegen culturele diversiteit zich vooral richt op de meest zichtbare manifestatie daarvan: de instroom van immigranten en de aanwezigheid van etnische minderheden (Ivarsflaten 2008; Rydgren 2008; Van der Brug 2003).

Er bestaat, kortom, duidelijk een politiek gearticuleerd meningsverschil tussen lager- en hogeropgeleiden over de vraag hoe om te gaan met etnische diversiteit en sociale orde. Maar waarom denken lager- en hogeropgeleiden eigenlijk zo verschillend over deze kwesties?

7.4 Etnische competitie of afkeer van cultureel verschil?²

Etnische competitie: concurrentie om schaarse hulpbronnen

De eerste verklaring voor de hogere mate van ethnocentrisme onder lageropgeleiden richt zich op hun economische positie, in de literatuur vaak aangeduid als etnische competitietheorie (Manevska en Achterberg 2013: 438). De kern is dat weerstand tegen immigranten en etnische minderheden voortkomt uit concurrentie om schaarse hulpbronnen (Blalock 1967; Olzak 1992). Het leidende idee is dat immigranten en etnische minderheden doorgaans een zwakke economische positie hebben en daarom met name voor lageropgeleiden een economische bedreiging vormen. Lageropgeleiden hebben immers gemiddeld genomen een zwakkere economische positie dan hogeropgeleiden en staan daarom sterker bloot aan economische concurrentie van immigranten en etnische minderheden. Dit zou aanleiding zijn voor *social closure* (Weber 1978): pogingen om andere groepen buiten te sluiten vanwege een strijd om schaarse hulpbronnen.

Afgaande op de wetenschappelijke literatuur over de economische gevolgen van mondialisering valt er veel voor de etnische competitietheorie te zeggen. Wegens immigratie dalen de lonen van lageropgeleiden (Okkerse 2008; Van der

2 Deze paragraaf is gebaseerd op inzichten en argumenten van Houtman (1994, 2003) en is een synthese van verschillende eerdere publicaties (De Koster et al. 2010; Manevska et al. 2010; Van Bohemen et al. 2012; Van der Waal 2010; Van der Waal en Houtman 2011; Van der Waal et al. 2010).

Waal 2009) en zijn ze vaker werkloos (Van der Waal 2012). Zo bezien zijn lageropgeleiden in economische zin als mondialiseringsverliezers aan te merken (De la Dehesa 2006; Kriesi et al. 2008). De vraag is echter of hun zwakke economische positie ook daadwerkelijk ten grondslag ligt aan hun ethnocentrisme, en of deze ook hun meer algemene voorkeur voor een rigide sociale orde verklaart. Als dat het geval is, moet het negatieve verband tussen opleidingsniveau en ethnocentrisme en autoritarisme kunnen worden verklaard door het lagere inkomen (hypothese 1a), de zwakkere arbeidsmarktpositie (hypothese 1b) en de grotere baanonzekerheid (hypothese 1c) van lageropgeleiden (vgl. Houtman 2003: 29).

Of de etnische competitietheorie echt opgaat is twijfelachtig. Allereerst zijn er theoretische gronden voor kritiek. Zoals Manevska (2014: 15) uitlegt, gaat de theorie er impliciet van uit dat etnische scheidslijnen normaal en vanzelfsprekend zijn. Maar waarom zouden eigenlijk juist *etnische* anderen worden uitgesloten in een strijd om schaarse middelen, en niet groepen die op een andere manier van de betrokkenen verschillen? De theorie beantwoordt deze vraag niet en stelt ethnocentrisme daarmee impliciet als vanzelfsprekend voor, wat haar verklarende waarde sterk beperkt.

Bovendien is de economische rationale van de theorie te beperkt om het hedendaagse culturele conflict te kunnen begrijpen. Zoals we hebben gezien blijft de intolerantie van lageropgeleiden niet beperkt tot ethnocentrisme; ze hebben ook in meer algemene zin een afkeer van culturele diversiteit en een voorkeur voor een rigide sociale orde. Hun ethnocentrisme maakt, met andere woorden, deel uit van een ethnocentrisch-autoritair cultureel complex (vgl. De Koster et al. 2010: 32). Bij weerstand tegen immigranten en etnische minderheden is het theoretisch gezien nog plausibel om de verklaring te zoeken in het economische eigenbelang van mensen met een zwakke economische positie. Het is echter onduidelijk wat hun bredere culturele opvattingen met hun economisch eigenbelang te maken zouden hebben (Houtman 2003: 27). Waarom zouden bijvoorbeeld steun voor de doodstraf, de roep om een sterke leider en een voorkeur voor autoritaire opvoedingsstijlen voortkomen uit een strijd om schaarse middelen?

Minstens zo belangrijk als deze theoretische bedenkingen, is het gebrek aan empirisch bewijs voor de etnische competitietheorie. In een recente overzichtsstudie schrijven Hainmueller en Hopkins (2014: 241) de theorie op empirische gronden volledig af: *‘As an explanation of mass attitudes toward immigration, the labor market competition hypothesis has repeatedly failed to find empirical support, making it something of a “zombie theory”.*’ Daarom is het belangrijk om een alternatieve verklaring in de analyse betrekken.

Afkeer van cultureel verschil: cultureel kapitaal en omgang met culturele diversiteit

Een alternatief voor de etnische competitietheorie is een verklaring die een culturele in plaats van een economische rationale heeft. Lageropgeleiden blijken immigranten met name als een culturele dreiging te zien (Hainmueller en Hopkins

2014; Kluegel en Smith 1983; O'Rourke en Sinnott 2006; Sniderman et al. 2004; Sniderman en Hagendoorn 2007), waarmee wordt bedoeld dat zij immigratie als een bedreiging van hun manier van leven beschouwen. In lijn met deze observatie blijkt uit onderzoek dat lageropgeleiden vooral intolerant zijn jegens immigranten die in culturele zin het verst van hen af staan (Dustmann en Preston 2007; Fuchs et al. 1993; Sniderman et al. 2004; Sniderman en Hagendoorn 2007; Sniderman et al. 2000). In het jargon van het Nederlandse maatschappelijke debat over immigratie en integratie: lageropgeleiden kennen een grotere weerstand tegen niet-westerse allochtonen dan tegen westerse allochtonen, en meer weerstand tegen immigranten uit overwegend islamitische gebieden zoals het Midden-Oosten dan uit overwegend (post-)christelijke gebieden als Noord- en Oost-Europa.

Vanuit het idee dat opleidingsverschillen in de mate van ethnocentrisme en autoritarisme niet economisch maar cultureel geduid moeten worden, stellen diverse onderzoekers dat de verklaring is gelegen in het feit dat hogeropgeleiden over meer cultureel kapitaal beschikken dan lageropgeleiden (Achterberg en Houtman 2006; Elchardus en Siongers 2009; Houtman 1994, 2003; Houtman et al. 2008; Manevska 2014; Manevska en Achterberg 2013; Manevska et al. 2010; Van der Waal 2015). Met cultureel kapitaal wordt in dergelijke studies gedoeld op de mate waarin men beschikt over het vermogen om culturele uitingen te herkennen en de betekenis daarvan te doorgronden (Achterberg en Houtman 2006; Lamont 1987; Manevska en Achterberg 2013; Van der Waal 2015).³ Dit werkt tolerante denkbeelden in de hand omdat het bevorderlijk is voor wat we hier zullen aanduiden als 'denaturalisering van cultuur' (Manevska et al. 2010: 7).⁴

Denaturalisering van cultuur behelst de geneigdheid om culturele uitingen te begrijpen als contingente sociale constructies, in plaats van als onveranderlijke en onbetwifelbare, 'natuurlijke' fenomenen. Terwijl hogeropgeleiden vanwege hun grotere cultureel kapitaal geneigd zijn om elke samenleving en sociale groep – inclusief de daarin vigerende denk-, voel- en handelingspatronen – te zien als veranderlijk en één uit velen (Gabennesch 1972: 859), zijn lageropgeleiden vanwege hun geringere cultureel kapitaal sterker geneigd om samenlevingen en sociale groepen te interpreteren en categoriseren in vaststaande, absolute termen

3 Volgens Bourdieu (1984), die het concept 'cultureel kapitaal' heeft ontwikkeld, vervult het een statusfunctie. Het functioneert volgens hem als bron van uitsluiting en dient vooral de reproductie van status- en klassenverschillen (cf. Houtman 2003: hoofdstuk 8): ouders met veel cultureel kapitaal geven dit door aan hun kinderen, die er in het onderwijs en op de arbeidsmarkt voordeel van hebben. Ons gebruik van cultureel kapitaal verschilt van de manier waarop Bourdieu dit concept toepast, maar is er niet mee in strijd. Bourdieus aandacht gaat simpelweg uit naar andere gevolgen van verschillen in cultureel kapitaal. Waar Bourdieu de reproductie van sociale ongelijkheid bespreekt, gaat onze aandacht uit naar de gevolgen van verschillen in cultureel kapitaal voor verschillen in tolerantie.

4 Onderstaande bespreking bestaat grotendeels uit een bewerking en uitbreiding van Manevska et al. (2010: 6-8).

(Gabennesch 1972: 862-3). Mensen met veel cultureel kapitaal beschouwen met andere woorden cultuur als sociaal geconstrueerd en arbitrair, en dus als radicaal verschillend van een door de natuur ingegeven orde. Daardoor staan zij weinig afwijzend tegenover andere patronen van denken, voelen en handelen dan die van henzelf, en dus welwillend tegenover culturele diversiteit in het algemeen en immigranten in het bijzonder. Voor mensen met weinig cultureel kapitaal geldt daarentegen dat zij sterker geneigd zijn andere denkwijzen en gedragingen als illegitieme afwijkingen van de natuurlijke orde der dingen te beschouwen, en daardoor als onacceptabel.

Onderzoek laat zien dat dit niet alleen geldt voor, om Bourdieu (1984: 186) begrippen te lenen, mensen met weinig 'geïstitutioniseerd cultureel kapitaal', maar ook voor mensen met weinig 'belichaamd cultureel kapitaal' (Houtman 2003; Houtman et al. 2008; Manevska en Achterberg 2013; Van der Waal 2015). In het geval van geïstitutioniseerd cultureel kapitaal wordt het vermogen om culturele uitingen te herkennen en te doorgronden aangeleerd via het onderwijs. In het geval van belichaamd cultureel kapitaal is dit verinnerlijkt, niet alleen door regulier onderwijs maar ook door socialisatie in specifieke milieus. Belichaamd cultureel kapitaal wordt in sociaalwetenschappelijk onderzoek dan ook niet net als geïstitutioniseerd cultureel kapitaal gemeten met opleidingsniveau, maar met de consumptie van en participatie in complexe en uitdagende cultuurvormen, vaak aangeduid als *highbrow* cultuur.

Dat cultureel kapitaal tolerantie jegens culturele verschillen in de hand werkt blijkt ook uit landenvergelijkend en longitudinaal onderzoek dat laat zien dat dit geen algemeen patroon is, maar een kenmerk van moderne liberale democratieën: de relatie is substantieel zwakker of zelfs afwezig in minder moderne, minder liberale en minder democratische contexten (vgl. Farnen en Meloen 2000; Simpson 1972; Weil 1985), waar het onderwijssysteem en de kunsten eerder worden gebruikt om de gevestigde orde te legitimeren dan om deze ter discussie te stellen.

Zo speelt onderwijs in liberale democratieën een andere rol dan in autoritaire landen. Waar onderwijs onder autoritaire regimes vooral is gericht op de bestendiging van een rigide orde, wordt in onderwijs in liberale democratieën juist het belang van vrijheid in het culturele domein benadrukt (Gabennesch 1972), zoals vrijheid van meningsuiting, de gelijkberechting van minderheden en ruimte voor beleving van alternatieve of afwijkende identiteiten. Daarnaast is veel onderwijs in liberale democratieën zelfs gericht op het kritisch bevragen van de sociale en culturele orde. Ook consumptie van en participatie in de kunsten leidt niet overal tot meer tolerante denkbeelden. Denk aan de middeleeuwse kunst, die voornamelijk religieus was geïnspireerd en het dominante christelijke wereldbeeld herbevestigde en legitimeerde (Wilson 1982). Ook kan gedacht worden aan verdachtmakingen van *entartete* moderne avant-garde kunst door de nazi's. In de hedendaagse westerse wereld is kunst echter eerder gericht op denaturalisering van cultuur. Kunst heeft daar niet legitimering van de bestaande orde tot doel, maar gaat juist om de kritische bevraging, deconstructie en verstoring van

gangbare culturele betekenissen en praktijken. Daarmee wordt de contingentie, de sociale constructie en dus de ‘onnatuurlijkheid’ van die culturele betekenissen en praktijken aangetoond (Bell 1976; Jensen 1995).

De zojuist besproken verschillen in cultureel kapitaal bieden het eerste deel van een culturele verklaring voor de tolerantieverschillen tussen lager- en hogeropgeleiden in een liberale democratie als Nederland. Er is een tweede culturele verklaringlijn die hiermee samenhangt. Het gaat daarbij om gevoelens van anomie die met name onder mensen met een beperkte hoeveelheid cultureel kapitaal teweeg worden gebracht door confrontatie met culturele verschillen. Anomie duidt in dit verband op het gevoel bedreigd te worden door de diversiteit en complexiteit van de culturele orde, die wordt ervaren als grillig, onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos (cf. Srole 1956).⁵ Dat anomie met name onder mensen met een beperkte hoeveelheid cultureel kapitaal wordt aangetroffen hoeft niet te verbazen (De Koster et al. 2010; De Groof en Elchardus 2009; Elchardus en Siongers 2009; Van der Waal 2015), aangezien de denaturalisering van cultuur die wordt gevoed door cultureel kapitaal bevorderlijk is voor het vermogen om om te gaan met een diverse en complexe culturele orde.

Anomie leidt tot de behoefte om de hedendaagse diverse en complexe culturele orde te vervangen door een meer eenduidige, stabiele en voorspelbare versie. Dat is precies wat volgt uit decennia aan onderzoek: mensen die kampen met anomie verzetten zich het sterkst tegen wat zij ervaren als inbreuken op een eenduidige culturele orde, culturele diversiteit in het algemeen en de aanwezigheid van immigranten en etnische minderheden in het bijzonder (zie voor recent onderzoek en literatuuroverzichten o.a. Achterberg en Houtman 2009; De Koster et al. 2010; Van der Waal 2015). Dit suggereert dat de grotere mate van ethnocentrisme en autoritarisme van lageropgeleiden niet alleen rechtstreeks kan worden verklaard door hun geringere hoeveelheid cultureel kapitaal (hypothese 2a), maar ook deels indirect door hun grotere mate van anomie die hieruit voortvloeit (hypothese 2b).

7.5 De opleidingsscheidslijn verklaard

Figuur 7.2 biedt een overzicht van beide in paragraaf 7.4 uiteengezette verklaringen voor verschillen in de mate van ethnocentrisme en autoritarisme tussen opleidingsniveaus. De startpositie is in het conceptueel model aangeduid met de centrale pijl: hoe hoger het opleidingsniveau, hoe minder ethnocentrisme en auto-

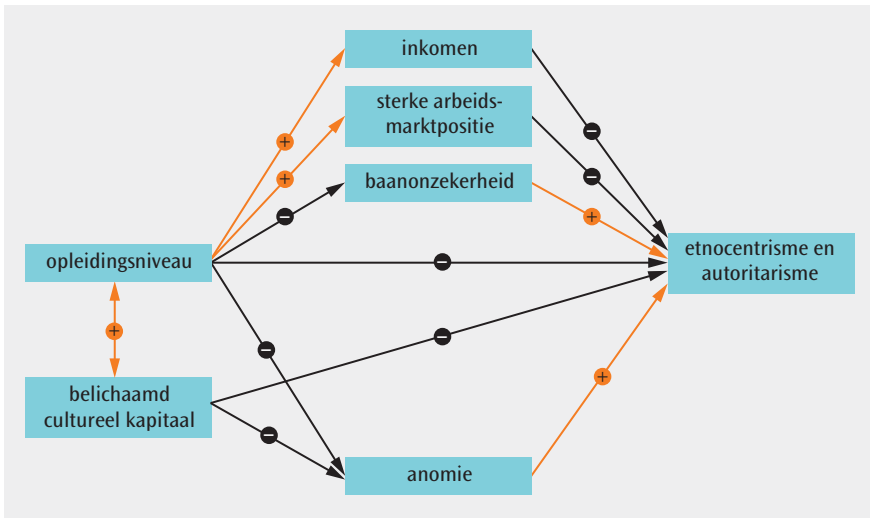
5 Ons gebruik van het begrip anomie is geïnspireerd op het werk van Durkheim (1951), waarin het duidt op een toestand van maatschappelijke ontregeling. Gezien onze conceptualisering hebben we anomie eerder ook aangeduid als ‘culturele onzekerheid’ (vgl. De Koster et al. 2010; Manevska et al. 2010; Van der Waal en Houtman 2011; Van der Waal et al. 2010). Ons gebruik van anomie verschilt daarmee van anomie in Mertoniaanse (1938) zin, waarbij bedoeld wordt op incongruentie tussen maatschappelijk gewaardeerde doelen enerzijds en de beschikbare middelen om die doelen te bereiken anderzijds.

ritarisme. Deze negatieve relatie (vandaar het minteken bij de pijl) is onomstreden en gevonden in honderden eerdere studies. De vraag is hoe dit verband moet worden verklaard. Omdat opleidingsniveau zowel iemands economische als culturele positie indiceert, kan dit verband volgens twee theorieën worden geïnterpreteerd en is aanvullend onderzoek nodig om vast te stellen welke theorie klopt.

Als de etnische competitietheorie houdbaar is, is het negatieve effect van opleiding op ethnocentrisme en autoritarisme, zoals weergegeven in het bovenste deel van figuur 7.2, toe te schrijven aan het hogere inkomen, de sterkere arbeidsmarktpositie en de geringere baanonzekerheid van hogeropgeleiden (hypothesen 1a, 1b en 1c). Als de alternatieve theorie die uitgaat van verschillen in cultureel kapitaal houdbaar is, zou het negatieve opleidingseffect daarentegen, zoals aangegeven in het onderste deel van de figuur, moeten lopen via de grotere hoeveelheid belichaamd cultureel kapitaal en de lagere mate van anomie van hogeropgeleiden (hypothesen 2a en 2b). Uiteraard is het in principe mogelijk dat beide theorieën een deel van het opleidingseffect verklaren; de theorieën zijn immers niet wederzijds uitsluitend.

Figuur 7.2

Conceptueel model voor de verklaring van opleidingsverschillen in ethnocentrisme en autoritarisme

Om de houdbaarheid van beide verklaringen empirisch vast te stellen hebben we regressieanalyses uitgevoerd (een bespreking van de data en metingen is te vinden in bijlage B7). De analyses waarin ethnocentrisme als afhankelijke variabele fungeert zijn opgenomen in tabel 7.1.

Tabel 7.1

Achtergronden van ethocentrisme in Nederland, 2012 (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a

	model 1	model 2	model 3	model 4
geslacht (vrouw)	-0,11 *	-0,11 *	-0,07	-0,04
	(0,05)	(0,05)	(0,04)	(0,04)
leeftijd	0,01 ***	0,00 *	0,01 ***	0,01 ***
	(0,00)	(0,00)	(0,00)	(0,00)
opleiding	-0,08 ***	-0,07 ***	-0,04 ***	-0,02 **
	(0,01)	(0,01)	(0,01)	(0,01)
inkomen		0,00	0,02	0,06 **
		(0,02)	(0,02)	(0,02)
niet afhankelijk van arbeidsmarkt (ref.)		-	-	-
werkend		-0,22 *	-0,26 **	-0,10
		(0,09)	(0,08)	(0,08)
gedeeltelijk werkloos		-0,15	-0,07	0,03
		(0,21)	(0,20)	(0,18)
volledig werkloos		-0,23	-0,18	0,11
		(0,23)	(0,22)	(0,20)
baanonzekerheid		0,06	0,05	-0,01
		(0,03)	(0,03)	(0,03)
belichaamd cultureel kapitaal			-0,32 ***	-0,23 ***
			(0,03)	(0,03)
anomie				0,46 ***
				(0,03)
constante	3,50 ***	4,20 ***	3,38 ***	1,29 **
	(0,18)	(0,51)	(0,49)	(0,47)
R ²	0,10	0,11	0,20	0,33

a OLS regressieanalyse (N = 1083, standaardfouten tussen haakjes); significantie: *** = $p < 0,001$, ** = $p < 0,01$ en * = $p < 0,05$ (tweezijdige toetsing).

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012; eigen berekening van auteurs)

Model 1 in tabel 7.1 laat zien dat het bekende negatieve opleidingseffect ook bestaat als rekening wordt gehouden met de grotere mate van ethocentrisme van mannen en ouderen.

In model 2 hebben we de indicatoren ingebracht waarmee de hypothesen kunnen worden getoetst die zijn afgeleid uit de etnische competitietheorie. Deze resultaten zijn niet in lijn met deze theorie. Noch inkomen noch baanonzekerheid heeft een significant effect op de mate van ethocentrisme. Bovendien is het effect van de kracht van iemands arbeidsmarktpositie zelfs tegengesteld aan wat

Tabel 7.2

Achtergronden van autoritarisme in Nederland, 2012 (in ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënten)^a

	model 1	model 2	model 3	model 4
geslacht (vrouw)	-0,03 (0,04)	-0,05 (0,04)	-0,01 (0,03)	-0,00 (0,03)
leeftijd	0,01 *** (0,00)	0,01 *** (0,00)	0,01 *** (0,00)	0,01 *** (0,00)
opleiding	-0,07 *** (0,01)	-0,06 *** (0,01)	-0,04 *** (0,01)	-0,02 ** (0,01)
inkomen		-0,03 (0,02)	-0,01 (0,02)	0,03 (0,02)
niet afhankelijk van arbeidsmarkt (ref.)		-	-	-
werkend		-0,11 (0,07)	-0,15 * (0,07)	-0,00 (0,06)
gedeeltelijk werkloos		-0,22 (0,16)	-0,15 (0,15)	-0,04 (0,14)
volledig werkloos		-0,07 (0,18)	-0,03 (0,17)	0,25 (0,15)
baanonzekerheid		0,01 (0,03)	0,01 (0,03)	-0,05 (0,02)
belichaamd cultureel kapitaal			-0,26 *** (0,02)	-0,19 *** (0,02)
anomie				0,41 *** (0,02)
constante	3,60 *** (0,14)	4,18 *** (0,40)	3,51 *** (0,38)	1,60 *** (0,36)
R ²	0,13	0,14	0,23	0,39

a OLS regressie-analyse (N = 1130, standaardfouten tussen haakjes); significantie: *** = $p < 0,001$, ** = $p < 0,01$ en * = $p < 0,05$ (tweezijdige toetsing).

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012; eigen berekening van auteurs)

de etnische competitietheorie voorspelt: werkenden zijn meer afhankelijk van de arbeidsmarkt dan de referentiecategorie, waardoor ze eerder concurrentie van immigranten en etnische minderheden zullen ondervinden, maar ze zijn minder in plaats van meer ethnocentrisch. Minstens zo belangrijk is de observatie dat het opleidingseffect nauwelijks zwakker wordt als deze economische indicatoren in het model worden opgenomen. Samen betekenen deze bevindingen dat de drie hypothesen die zijn afgeleid uit de etnische competitietheorie moeten worden

verworpen. De etnische competitietheorie kan opleidingsverschillen in etnocentrisme niet verklaren.

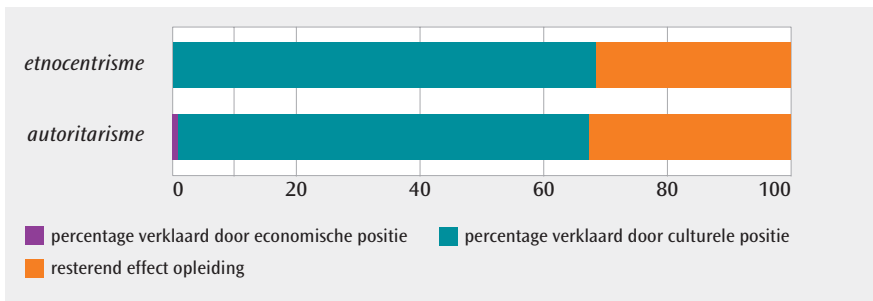
In model 3 en 4 zijn vervolgens een voor een de indicatoren opgenomen waarmee de hypothesen kunnen worden getoetst die we hebben afgeleid uit de alternatieve theorie die draait om verschillen in cultureel kapitaal en anomie. Model 3 laat zien dat belichaamd cultureel kapitaal zoals verwacht een sterk significant negatief effect heeft op de mate van etnocentrisme. Hoe meer belichaamd cultureel kapitaal iemand heeft, hoe minder etnocentrisch iemand is en de daling van het opleidingseffect van -0,07 naar -0,04 geeft aan dat deze verschillen in belichaamd cultureel kapitaal het effect van opleiding deels verklaren, wat betekent dat hypothese 2a wordt bevestigd. In lijn met onze verwachtingen laat model 4 zien dat een grotere mate van anomie samenhangt met meer etnocentrisme en dat dit het effect van belichaamd cultureel kapitaal deels verklaart, wat betekent dat ook hypothese 2b empirische steun vindt.

Tabel 7.2 laat zien dat voor de verklaring van autoritarisme dezelfde conclusies kunnen worden getrokken. Model 1 laat zien dat lageropgeleiden in sterkere mate autoritair zijn, model 2 geeft aan dat dit niet komt door hun zwakkere economische positie en model 3 en 4 laten zien dat hun geringere hoeveelheid belichaamd cultureel kapitaal en hun grotere mate van anomie wel een verklaring bieden.

Als sluitstuk van onze analyse geven we in figuur 7.3 de relatieve verklaringskracht van beide theorieën grafisch weer op basis van de laatste modellen van beide tabellen, waarin alle indicatoren tegelijk zijn opgenomen. Met behulp van de KHB-methode (Breen et al. 2013; Karlson en Holm 2011; Karlson et al. 2012) hebben we vastgesteld voor hoeveel procent de zwakkere economische positie van lageropgeleiden enerzijds en hun geringere hoeveelheid belichaamd cultureel kapitaal en grotere mate van anomie anderzijds verantwoordelijk zijn voor de

Figuur 7.3

Mate waarin verschillen in economische en culturele positie ten grondslag liggen aan het verschil in etnocentrisme en autoritarisme tussen lageropgeleiden en hogeropgeleiden

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012; eigen berekening van auteurs)

negatieve samenhang van opleidingsniveau met ethnocentrisme en autoritarisme. Figuur 7.3 maakt in een oogopslag duidelijk dat verschillen in de culturele positie tussen lager- en hogeropgeleiden voor het overgrote deel ten grondslag liggen aan de geconstateerde verschillen in ethnocentrisme en autoritarisme tussen die opleidingscategorieën.

Verschillen in belichaamd cultureel kapitaal en anomie blijken voor ongeveer twee derde de opleidingsscheidingslijn in zowel ethnocentrisme als autoritarisme te verklaren. De relatie tussen opleidingsniveau en ethnocentrisme blijkt helemaal niet toe te schrijven aan de zwakke economische positie van lageropgeleiden en de relatie tussen opleidingsniveau en autoritarisme blijkt slechts voor grofweg 1% te verklaren door verschillen in economische positie. De enige vraag die deze bevindingen nog oproepen is hoe het resterende directe effect van opleiding geïnterpreteerd moet worden. Want ook na modellering van de indicatoren voor de beide theorieën resteert er een opleidingseffect (de directe pijl tussen opleidingsniveau en ethnocentrisme/autoritarisme in figuur 7.2). Zoals Caplan (2006) aangeeft is het niet plausibel dat opleidingsniveau hier nog fungeert als indicator voor de kracht van iemands economische positie, aangezien de manieren waarop een hoger opleidingsniveau iemand in economische zin tot voordeel kan strekken (een hoger inkomen, een sterkere arbeidsmarktpositie en minder baanonzekerheid) reeds zijn verdisconteerd. Hoe moet het resterende effect dan wel worden begrepen?

Wij achten het waarschijnlijk dat het resterende opleidingseffect moet worden geïnterpreteerd als een effect van geïnstitutionaliseerd cultureel kapitaal. Geïnstitutionaliseerd cultureel kapitaal en het al gemodelleerde belichaamd cultureel kapitaal hangen weliswaar sterk met elkaar samen – hogeropgeleiden zijn grotere liefhebbers van *highbrow* cultuuruitingen dan lageropgeleiden – maar ze zijn niet hetzelfde. En voor hogeropgeleiden die om wat voor reden dan ook weinig interesse hebben in zulke cultuuruitingen – ofwel: voor hogeropgeleiden met weinig belichaamd cultureel kapitaal – geldt, conform de theorie over denaturalisering, dat ze gemiddeld genomen nog steeds beter in staat zijn om cultuuruitingen te herkennen en de betekenis daarvan te doorgronden dan lageropgeleiden. Als zodanig kan van zulke hogeropgeleiden ook worden verwacht dat ze minder weerstand hebben tegen immigranten en etnische minderheden en minder behoefte hebben aan een rigide sociale orde dan lageropgeleiden.

Maar hoe verhoudt het belang dat wij aan cultureel kapitaal toedichten zich tot andere factoren die mogelijk gerelateerd zijn aan opleidingsverschillen in ethnocentrisme en autoritarisme? Er wordt bijvoorbeeld wel eens beweerd dat lageropgeleiden ethnocentrischer zijn dan hogeropgeleiden omdat zij in hun directe leefomgeving vaker te maken hebben met etnische minderheden. Hierbij is het belangrijk om op te merken dat het allerminst vanzelfsprekend is dat interetnische contacten ethnocentrisme in de hand werken; deze contacten kunnen op radicaal verschillende manieren uitpakken. Naast wat de ‘conflicthypothese’ kan worden genoemd is er de ‘contacthypothese’ (Van der Waal et al. 2011), die stelt dat interetnisch contact onder bepaalde voorwaarden niet tot meer, maar juist

tot minder etnocentrisme leidt (Allport 1958). En recent onderzoek toont inderdaad aan dat interetnisch contact in de buurt onder Nederlandse autochtonen niet in het algemeen tot meer of minder etnocentrisme leidt. Integendeel, volledig in lijn met de hierboven uiteengezette denaturaliseringstheorie blijkt dat interetnische buurtcontacten onder autochtonen met weinig cultureel kapitaal leiden tot een *toename* van etnocentrisme, terwijl deze contacten onder autochtonen met veel cultureel kapitaal juist leiden tot een *afname* van etnocentrisme (Manevska 2014: 86-90). Verschillen in de mate van contact met etnische minderheden in de directe leefomgeving kunnen er dus wel aan bijdragen dat de opleidingsbreuklijn zo uitgesproken is, maar dit kan alleen worden begrepen aan de hand van de denaturaliseringstheorie.

Verder zijn verschillen in mediaconsumptie wellicht relevant, omdat het mogelijk is dat lageropgeleiden vaker media consumeren waarin etnische minderheden negatief worden gerepresenteerd, wat zou leiden tot meer etnocentrisme. Er bestaan sterke aanwijzingen dat negatieve representaties van minderheden inderdaad etnocentrisme in de hand werken (Lubbers et al. 2000; Schemer 2013), maar voor de opleidingsbreuklijn zijn ongetwijfeld opnieuw verschillen in cultureel kapitaal relevant. Verschillen in mediaconsumptie tussen lager- en hogeropgeleiden zijn een weerspiegeling van hun verschillen in cultureel kapitaal, en bovendien hangt de invloed van negatieve representaties van etnische minderheden op etnocentrisme hoogstwaarschijnlijk af van de mate van cultureel kapitaal van de betrokken mediaconsumenten. Negatieve mediarepresentaties zullen vooral onder mensen met weinig cultureel kapitaal leiden tot meer etnocentrisme, aangezien zij geneigd zijn om andere denkwijzen en gedragingen dan die van henzelf als onacceptabel te beschouwen; het is waarschijnlijk dat dergelijke representaties onder mensen met veel cultureel kapitaal niet tot meer etnocentrisme leiden, maar eerder tot afkeer van de media die ze verspreiden.

De opleidingsscheidslijn in etnocentrisme is, kortom, mogelijk mede zo uitgesproken doordat lageropgeleiden in de buurt waarin ze wonen vaker te maken hebben met etnische minderheden en doordat ze andere mediavorkeuren hebben dan hogeropgeleiden, maar om dit te begrijpen moeten verschillen in cultureel kapitaal in ogenschouw worden genomen.

7.6 Conclusies en discussie

Terwijl Nederland zich kenmerkt door een moreel progressieve consensus – over thema's als vrouwenrollen, (homo)seksualiteit, abortus en euthanasie bestaat geen fel maatschappelijk debat – woedt er een cultureel conflict rond de omgang met etnische diversiteit en sociale orde. In dit conflict staan lager- en hogeropgeleiden tegenover elkaar. Lageropgeleiden hebben gemiddeld genomen meer dan hogeropgeleiden weerstand tegen immigranten en etnische minderheden en een sterkere voorkeur voor een rigide sociale orde. De vraag is hoe deze opleidingscheidslijn kan worden verklaard.

De etnische competitietheorie stelt dat weerstand tegen immigranten en etnische minderheden voortkomt uit een strijd om schaarse middelen, die voor lageropgeleiden reden zou zijn om te proberen etnische minderheden en immigranten als concurrenten uit te sluiten. Uit onze analyses blijkt echter dat deze verklaring niet houdbaar is. Gegeven het overweldigende empirische bewijs kan met Hainmueller en Hopkins (2014: 241) worden geconcludeerd dat de etnische competitietheorie een 'zombietheorie' is die aan vervanging toe is.

In lijn met diverse eerdere studies (Houtman 1994, 2003; Manevska 2014; Manevska & Achterberg 2013; Manevska et al. 2010; Van der Waal 2010; Van der Waal & Houtman 2011) hebben we aangetoond dat de opleidingsscheidslijn in etnocentrisme en autoritarisme kan worden verklaard door verschillen in cultureel kapitaal in ogenschouw te nemen. Verschillen in opleiding behelzen namelijk niet alleen verschillen in economische positie, maar ook verschillen in cultureel kapitaal, ofwel het vermogen om culturele uitingen te herkennen en te interpreteren als contingente, sociaalgeconstrueerde gedragsrepertoires. Cultureel kapitaal is, met andere woorden, bevorderlijk voor 'denaturalisering van cultuur'. Hogeropgeleiden hebben meer cultureel kapitaal dan lageropgeleiden en hebben daarom veel minder weerstand tegen bevolkingsgroepen die andere denk-, voel- en handelingsrepertoires tentoonspreiden dan zijzelf. Bovendien brengt de confrontatie met culturele verschillen met name onder mensen met weinig cultureel kapitaal anomie teweeg; de samenleving wordt door hen ervaren als grillig, onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos. Omdat een hang naar een eenduidige, stabiele en voorspelbare culturele orde verzet oproept tegen culturele diversiteit in het algemeen en immigranten en etnische minderheden in het bijzonder liggen ook verschillen in anomie ten grondslag aan de opleidingsscheidslijn. Anders dan de etnische competitietheorie blijkt deze op verschillen in cultureel kapitaal en anomie gebaseerde verklaring de empirische toets wel te doorstaan.

Kortom, lageropgeleiden moeten weliswaar meer dan hogeropgeleiden met immigranten concurreren om schaarse hulpbronnen, maar dat is niet de oorzaak van het hedendaagse Nederlandse conflict over de omgang met etnische minderheden en sociale orde tussen die twee groepen. De opleidingsscheidslijn in etnocentrisme en autoritarisme lijkt voornamelijk geworteld in de verschillende mate waarin lager- en hogeropgeleiden andere denk, voel- en handelingsrepertoires beschouwen als laakbare afwijkingen van een natuurlijk voorgegeven orde. Dit heeft twee implicaties.

Ten eerste zullen etnocentrisme en autoritarisme onder lageropgeleiden waarschijnlijk niet afnemen als schaarse middelen in sterkere mate worden verdeeld. Ten tweede zal de opleidingsscheidslijn in etnocentrisme en autoritarisme niet zomaar van het toneel verdwijnen. Cultureel kapitaal wordt vooral overgebracht via het hoger onderwijs en socialisering binnen milieus met een voorkeur voor hogere cultuurvormen, dus zijn verschillen in cultureel kapitaal minder eenvoudig beleidsmatig weg te poetsen dan verschillen in economisch kapitaal.

Een eventuele beslissing om te proberen ethnocentrisme en autoritarisme te temperen zou een politieke keuze zijn die wetenschappelijk niet te funderen of te ontcrachten valt.⁶ Wetenschappers stellen maar al te vaak interventies voor om ethnocentrisme te reduceren, waarbij soms zelfs expliciet wordt gesteld dat opvattingen kunnen worden ‘verbeterd’ (zie bv. Gonzáles et al. 2008: 681). Dit is echter een stelling in een verhit debat die met name steun zal vinden onder hoger opgeleiden. Voor veel lageropgeleiden is niet ethnocentrisme of autoritarisme, maar juist een multiculturalistisch discours een maatschappelijk probleem (Van Bohemen et al. 2012: 215).

6 Deze bespreking is ontleend aan Van Bohemen et al. 2012: 215.

Literatuur

- Achterberg, P. en D. Houtman (2006). Why do so many people vote 'unnaturally'? A cultural explanation for voting behavior. In: *European Journal of Political Research*, jg. 45, nr. 1, p. 75-92.
- Achterberg, P. en D. Houtman (2009). 'Ideologically "Illogical"?' Why do the lower-educated Dutch display so little value coherence? In: *Social Forces*, jg. 87, nr. 3, p. 1649-1670.
- Achterberg, P., K. Manevska, W. de Koster, S. Aupers, P. Mascini en J. van der Waal (2012). *CROCUS Survey on Worldviews in the Netherlands III: Religion, Politics, and Anti-Institutionalism*. Rotterdam/Tilburg: CentERdata.
- Adorno, T.W., E. Frenkel-Brunswick, D.L. Levinson en R.N. Sandford (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper and Row.
- Allport, G.W. (1958). *The Nature of Prejudice*. New York: Basic Books.
- Bartlett, J., J. Birdwell en S. de Lange (2012). *Populism in Europe: Netherlands*. London: Demos.
- Bell, D. (1976). *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York: Basic Books.
- Blalock, H.M. (1967). *Toward a Theory of Minority-Group Relations*. New York: Wiley.
- Bohemen, S. van, R. Kemmers en W. de Koster (2012). Seculiere intolerantie: Morele progressiviteit en afwijzing van de Islam in Nederland. In: *Sociologie*, jg. 8, nr. 2, p. 199-218.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique on the Judgement of Taste*. Londen: Routledge.
- Bovens, M. (2012). *Opleiding als scheidslijn: van oude en nieuwe maatschappelijke breukvlakken*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Breen, R., K.B. Karlson en A. Holm (2013). Total, direct, and indirect effects in logit and probit models. In: *Sociological Methods & Research*, jg. 42, nr. 2, p. 164-191.
- Brug, W. van der (2003). How the LFP fuelled discontent: Empirical tests of explanations of LFP support. In: *Acta Politica*, jg. 38, nr. 1, p. 89-106.
- Caplan, B. (2006). How do voters form positive economic beliefs? Evidence from the survey of Americans and economists on the economy. In: *Public Choice*, jg. 128, nr. 3-4, p. 367-381.
- CBS (2014). Beroepsbevolking; behaalde onderwijs naar herkomst geslacht en leeftijd. In: *StatLine*, geraadpleegd 31 juli 2014 via statline.cbs.nl.
- Dehesa, G. de la (2006). *Winners and Losers in Globalization*. Malden: Blackwell Publishing.
- Devos, C., H. van Liefveringe en D. Verlet (2006). *Op het kruispunt van de politiek: links en rechts in Vlaanderen*. Gent: Academia Press.
- DiMaggio, P. (1982). Cultural capital and school success: The impact of status culture participation on the grades of U.S. high school students. In: *American Sociological Review*, jg. 47, nr. 1, p. 89-201.
- DiMaggio, P. en J. Mohr (1985). Cultural capital, educational attainment, and marital selection. In: *American Journal of Sociology*, jg. 90, nr. 6, p. 1231-1261.
- Durkheim, E. (1951). *Suicide: A Study in Sociology*. Glencoe, IL: The Free Press.
- Dustmann, C. en I.P. Preston (2007). Racial and economic factors in attitudes to immigration. In: *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, jg. 7, nr. 1, art. 62.
- Duyvendak, J.W. (2004). *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van de individualisering en de toekomst van de sociologie*. Amsterdam: Vossius Pers.
- Eisinga, R. en P. Scheepers (1989). *Etnocentrisme in Nederland. Theoretische en empirische verkenningen*. Nijmegen: ITS.
- Elchardus, M. en J. Siongers (red.) (2009). *Vreemden: Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme*. Tiel: LannooCampus.

- Emler, N. en E. Frazer (1999). Politics: The education effect. In: *Oxford Review of Education*, jg. 25, nr. 2, p. 251-273.
- Entzinger, H. (2006). Changing the rules while the game is on: From multiculturalism to assimilation in the Netherlands. In: Y.M. Bodemann en G. Urdakul (red.), *Migration, Citizenship, Ethnos: Incorporation Regimes in Germany, Western Europe and North America* (p. 121-144). New York: Palgrave MacMillan.
- Farnen, R.F. en J.D. Meloen (2000). *Democracy, Authoritarianism and Education. A Cross-National Empirical Survey*. Houndsmills: MacMillan Press Ltd.
- Fuchs, D., J. Gerhards en E. Roller (1993). Wir und die Anderen. Ethnozentrismus in den zwölf Ländern der Europäischen Gemeinschaft. In: *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, jg. 45, nr. 2, p. 238-253.
- Gabennesch, H. (1972). Authoritarianism as world view. In: *American Journal of Sociology*, jg. 77, nr. 5, p. 857-875.
- González, K.V., M. Verkuyten, J. Weesie en E. Poppe (2008). Prejudice towards muslims in the Netherlands: Testing integrated threat theory. In: *British Journal of Social Psychology*, jg. 47, nr. 4, p. 667-685.
- Groof, S. de en M. Elchardus (2009). Kwetsbaarheid, anomie, autoritarisme en etnocentrisme. In M. Elchardus en J. Siongers (red.), *Vreemden. Naar een cultuursociologische benadering van etnocentrisme*, p. 79-97. Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- Hainmueller, J. en D.J. Hopkins (2014). Public attitudes toward immigration. In: *Annual Review of Political Science*, jg. 17, nr. 1, p. 225-249.
- Houtman, D. (1994). *Werkloosheid en sociale rechtvaardigheid. Oordelen over de rechten en plichten van werklozen*. Meppel: Boom.
- Houtman, D. (2003). *Class and Politics in Contemporary Social Science. "Marxism Lite" and Its Blind Spot for Culture*. New York: Aldine de Gruyter.
- Houtman, D., P. Achterberg en A. Derks (2008). *Farewell to the Leftist Working Class*. New Brunswick: Transaction Publishers.
- Houtman, D., S. Aupers en W. de Koster (2011). *Paradoxes of Individualization: Social Control and Social Conflict in Contemporary Modernity*. Farnham: Ashgate.
- Ignazi, P. (2003). *Extreme Right Parties in Western Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Inglehart, R. en C. Welzel (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., R. Foa, C. Peterson en C. Welzel (2008). Development, freedom, and rising happiness: A global perspective (1981–2007). In: *Perspectives on Psychological Science*, jg. 3, nr. 4, p. 264-285.
- Ivarsflaten, E. (2008). What unites right-wing populists in Western Europe? Re-examining grievance mobilization models in seven successful cases. In: *Comparative Political Studies*, jg. 41, nr. 1, p. 3-23.
- Jensen, R. (1995). The culture wars, 1965-1995: A historian's map. In: *Journal of Social History*, jg. 29, oktober, p. 17-37.
- Karolson, K.B. en A. Holm (2011). Decomposing primary and secondary effects: A new decomposition method. In: *Research in Social Stratification and Mobility*, jg. 29, nr. 2, p. 221-237.
- Karolson, K.B., A. Holm en R. Breen. (2012). Comparing regression coefficients between same-sample models using logit and probit: A new method. In: *Sociological Methodology*, jg. 42, nr. 1, p. 286-313.

- Koster, W. de, en J. van der Waal (2006). Moreel conservatisme en autoritarisme theoretisch en methodisch ontward. Culturele waardeoriëntaties in de politieke sociologie. In: *Mens & Maatschappij*, jg. 81, nr. 2, p. 121-41.
- Koster, W. de, en J. van der Waal (2007). Cultural value orientations and Christian religiosity: On moral traditionalism, authoritarianism, and their implications for voting behavior. In: *International Political Science Review*, jg. 28, nr. 4, p. 451-467.
- Koster, W. de, P. Achterberg, D. Houtman en J. van der Waal (2010). Van God los: Post-Christelijk cultureel conflict in Nederland. In: *Sociologie*, jg. 6, nr. 3, p. 27-49.
- Koster, W. de, P. Achterberg en J. van der Waal (2013). The New Right and the Welfare State: The Electoral Relevance of Welfare Chauvinism and Welfare Populism in the Netherlands. In: *International Political Science Review*, jg. 34, nr. 1, p. 3-20.
- Koster, W. de, P. Achterberg en J. van der Waal (2014a). Obstakels op de weg naar goede sociologie. In: *Sociologie*, jg. 10, nr. 1, p. 58-65.
- Koster, W. de, P. Achterberg, J. van der Waal, R. Kemmers en S. van Bohemen (2014b). Progressiveness and the New Right: The electoral relevance of culturally progressive values in the Netherlands. In: *West European Politics*, jg. 37, nr. 3, p. 584-604.
- Kluegel, J.R. en E.R. Smith (1983). Affirmative action attitudes: Effects of self-interest, racial affect, and stratification beliefs on Whites' views. In: *Social Forces*, jg. 61, nr. 3, p. 797-824.
- Kriesi, H, E. Grande, R. Lachat, M. Dolezal, S. Bornschieer en T. Frey (2008). *West European Politics in the Age of Globalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lamont, M. (1987). Cultural Capital and the Liberal Political Attitudes of Professionals: Comment on Brint. In: *American Journal of Sociology*, jg. 92, nr. 6, p. 1501-1506.
- Lechner, F.J. (2008). *The Netherlands: Globalization and National Identity*. New York: Routledge.
- Lesińska, M. (2014). The European backlash against immigration and multiculturalism. In: *Journal of Sociology*, jg. 50, nr. 1, p. 37-50.
- Lipset, S.M. (1960). *Political Man. The Social Bases of Politics*. New York: Doubleday.
- Lubbers, M., P. Scheepers en M. Vergeer (2000). Exposure to newspapers and attitudes towards ethnic minorities: A longitudinal analysis. In: *Howard Journal of Communications*, jg. 11, nr. 2, p. 127-143.
- Lutterman, K.G. en R. Middleton (1970). Authoritarianism, anomia, and prejudice. In: *Social Forces*, jg. 48, nr. 3, p. 485-492.
- Manevska, K. (2014). *Beyond the Ethnic Divide: Toward a Cultural-Sociological Understanding of Ethnocentrism* (proefschrift). Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Manevska, K. en P. Achterberg (2013). Immigration and perceived ethnic threat: Cultural capital and economic explanations. In: *European Sociological Review*, jg. 29, nr. 3, p. 437-449.
- Manevska, K., J. van der Waal, P. Achterberg, D. Houtman en W. de Koster (2010). 'Sommigen zijn gelijker dan anderen': Economisch egalitarisme en verzorgingsstaatschauvinisme in Nederland. In: *Sociologie*, jg. 6, nr. 1, p. 3-25.
- McDill, E.L. (1961). Anomie, authoritarianism, prejudice, and socio-economic status: An attempt at clarification. In: *Social Forces*, jg. 39, nr. 3, p. 239-245.
- Merton, R.K. (1938). Social structure and anomie. In: *American Sociological Review*, jg. 3, nr. 5, p. 672-682.
- Mudde, C. (2007). *Populist Radical Right Parties in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Norris, P. en R. Inglehart (2004). *Sacred and Secular: Religion and Politics Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Okkerse, L. (2008). How to measure labour market effects of immigration: A review. In: *Journal of Economic Surveys*, jg. 22, nr. 1, p. 1-30.
- Olzak, S. (1992). *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict*. Stanford: Stanford University Press.
- O'Rourke, K.H. en R. Sinnott (2006). The determinants of individual attitudes towards immigration. In: *European Journal of Political Economy*, jg. 22, nr. 4, p. 838-861.
- Penninx, R. (2006). Dutch immigrant integration policies before and after the Van Gogh murder. In: *Journal of International Migration and Integration*, jg. 7, nr. 2, p. 241-54.
- Ransford, H.D. (1972). Blue Collar Anger: Reactions to Student and Black Protest. In: *American Sociological Review*, jg. 37, nr. 3, p. 333-346.
- Roberts, A.H. en M. Rokeach (1956). Anomie, authoritarianism, and prejudice: A replication. In: *American Journal of Sociology*, jg. 61, nr. 3, p. 355-358.
- Rydgren, J. (2008). Immigration sceptics, xenophobes or racists? Radical right-wing voting in six West European countries. In: *European Journal of Political Research*, jg. 47, nr. 6, p. 737-765.
- Schemer, C. (2013). Media effects on racial attitudes: evidence from a three-wave panel survey in a political campaign. In: *International Journal of Public Opinion Research*, doi:10.1093/ijpor/edto41.
- Simpson, M. (1972). Authoritarianism and education: A comparative approach. In: *Sociometry*, jg. 35, nr. 2, p. 223-234.
- Sniderman, P.M., P. Peri, R.J.P. de Figueiredo en T. Piazza (2000). *The Outsider. Prejudice and Politics in Italy*. Princeton: Princeton University Press.
- Sniderman, P.M., L. Hagendoorn en M. Prior (2004). Predispositional factors and situational triggers: Exclusionary reactions to immigrant minorities. In: *American Political Science Review*, jg. 98, nr. 1, p. 35-50.
- Sniderman, P.M. en L. Hagendoorn (2007). *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and Its Discontent in the Netherlands*. Princeton: Princeton University Press.
- Srole, L. (1956). Social integration and certain corollaries: An exploratory study. In: *American Sociological Review*, jg. 21, nr. 6, p. 709-716.
- Stubager, R. (2009). Education-based group identity and consciousness in the authoritarian-libertarian value conflict. In: *European Journal of Political Research*, jg. 48, nr. 2, p. 204-233.
- Vasta, E. (2007). From ethnic minorities to ethnic majority policy: Multiculturalism and the shift to assimilationism in the Netherlands. In: *Ethnic and Racial Studies*, jg. 30, nr. 5, p. 713-740.
- Waal, J. van der (2009). De invloed van immigratie op de lonen in Amsterdam en Rotterdam. De substitutiethese getoetst in twee stedelijke contexten. In: *Sociologie*, jg. 5, nr. 1, p. 89-111.
- Waal, J. van der (2010). *Stedelijke economieën in een tijd van mondialisering. Arbeidsmarktkansen en etnocentrisme van laaggeschoolden in Nederlandse steden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Waal, J. van der (2012). Post-industrialisation, immigration, and unemployment. How and why the impact of immigration on unemployment differs between Dutch cities. In: *Urban Studies*, jg. 49, nr. 8, p. 1711-1724.
- Waal, J. van der (2015). *The Global City Debate Reconsidered. Economic Globalisation in Contemporary Dutch Cities*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

- Waal, J. van der en P. Achterberg (2006). Stille revolutie, contra-revolutie of cultureel conflict? Veranderingen in de politieke cultuur en hun invloed op het klassegebonden stemgedrag. In: *Res Publica*, jg. 48, nr. 4, p. 369-392.
- Waal, J. van der, P. Achterberg, D. Houtman, W. de Koster en K. Manevska (2010). "Some are more equal than others." Economic egalitarianism and welfare chauvinism in the Netherlands. In: *Journal of European Social Policy*, jg. 20, nr. 4, p. 350-363.
- Waal, J. van der en D. Houtman (2011). Tolerance in the post-industrial city. Assessing the ethnocentrism of less-educated natives in 22 Dutch cities. In: *Urban Affairs Review*, jg. 47, nr. 5, p. 642-671.
- Waal, J. van der, W. de Koster en P. Achterberg (2011). Stedelijke context en steun voor de pvv: Interetnische nabijheid, economische kansen en cultureel klimaat in 50 Nederlandse steden. In: *Res Publica*, jg. 53, nr. 2, p. 183-201.
- Weber, M. (1978). *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley en Los Angeles: University of California Press.
- Weil, F.D. (1985). The variable effects of education on liberal attitudes: A comparative-historical analysis of anti-Semitism using public opinion survey data. In: *American Sociological Review*, jg. 50, nr. 4, p. 458-474.
- Wilson, B. (1982). *Religion in Sociological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.

Bijlage B7 Metingen

Data

Voor de analyses is gebruikgemaakt van een survey uit 2012 onder een voor de Nederlandse bevolking representatief panel van CentERdata (Achterberg et al. 2012). Voor de survey zijn 1707 respondenten aangeschreven, van wie 1302 de vragenlijst hebben ingevuld (respons van 76,3% procent). Aangezien we de houding van de autochtone bevolking ten opzichte van de allochtone bevolking willen onderzoeken, zijn de analyses louter uitgevoerd voor een subset van autochtone respondenten. Een respondent is als autochtoon geclassificeerd als deze net als zijn of haar ouders in Nederland is geboren.

Operationalisering

Moreel conservatisme is gemeten middels een schaal van acht items waarmee wordt gevraagd naar opvattingen over genderrollen, homoseksualiteit, abortus en euthanasie (de precieze items zijn, net als de items die zijn gebruikt voor de overige schalen, te vinden in tabel A1) (vgl. De Koster en Van der Waal 2006; Van Bohemen et al. 2012). Aan iedere respondent met ten minste zes valide antwoorden op de acht items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Ethnocentrisme is gemeten met een voor Nederland ontworpen schaal ontleend aan Eisinga en Scheepers (1989; ook gebruikt in Van Bohemen et al. 2012; De Koster et al. 2010, 2014). De schaal is samengesteld uit zes vragen waarvan er vier zijn geïnformeerd door stereotypen over grote migrantengroepen uit niet-westerse landen. Aan iedere respondent met ten minste vier valide antwoorden op de zes items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Autoritarisme is geoperationaliseerd met de verkorte F-schaal, bestaande uit 7 items. De F-schaal is net na de Tweede Wereldoorlog ontworpen door Adorno en collega's (1950) teneinde fascistische en racistische neigingen te meten zonder dat direct werd gevraagd naar denkbeelden over etnische minderheden. De schaal meet de behoefte aan een rigide sociale orde waaraan een ieder zich dient te onderwerpen en wordt tot op de dag van vandaag vaak gebruikt in sociaalwetenschappelijk onderzoek (vgl. Achterberg en Houtman 2009; De Koster et al. 2010, 2013; De Koster en Van der Waal 2006; Houtman 2003). Aan iedere respondent met ten minste vijf valide antwoorden op de zeven items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Opleidingsniveau is voor figuur 7.1 in drie ongeveer even grote categorieën verdeeld (lageropgeleiden = alleen lagere school of vmbo; middelbaar opgeleiden = havo, vwo of mbo; hogeropgeleiden = hbo en wetenschappelijk onderwijs), maar voor de correlatiecoëfficiënten en de regressieanalyses is het gemeten als een continue variabele aan de hand van het aantal jaar onderwijs dan minimaal nodig is om het hoogst behaalde opleidingsniveau te verkrijgen (van 8 jaar voor alleen lagere school tot en met 18 jaar voor het voltooiën van een wetenschappelijke opleiding).

Inkomen is gemeten met het netto huishoudensinkomen in vier categorieën: 1) 1150 euro of minder, 2) 1151-1800 euro, 3) 1801-2600 euro, 4) meer dan 2600 euro.

Arbeidsmarktpositie is gemeten met dummyvariabelen die een ordinale ordening indiceren van de mate waarin men afhankelijk is van, en sterke positie heeft op, de arbeidsmarkt. De ordening is als volgt: 1) niet afhankelijk van de arbeidsmarkt (scholier of met pensioen bijvoorbeeld), 2) werkend, 3) gedeeltelijk werkloos en 4) volledig werkloos.

Baanonzekerheid is gebaseerd op de volgende vraag: 'Hoe groot schat u de kans dat u de komende 12 maanden gedwongen [geheel] werkloos zult worden?' De antwoordcategorieën zijn

1 heel erg klein, 2 vrij klein, 3 noch groot, noch klein, 4 vrij groot, 5 heel erg groot. Respondenten die niet afhankelijk zijn van de arbeidsmarkt zijn daaraan toegevoegd met de score 0 – zij lopen immers geen werkloosheidsrisico – en werkloze respondenten zijn toegevoegd met de score 6.

Belichaamd cultureel kapitaal is gemeten aan de hand van een daartoe veel gebruikte schaal voor de consumptie van *highbrow* cultuur (vgl. Achterberg en Houtman 2006; DiMaggio 1982; DiMaggio en Mohr 1985; Houtman et al. 2008; Van der Waal 2015). De items zijn gestandaardiseerd en aan iedere respondent met valide antwoorden op alle vier de items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Anomie is gemeten met een schaal die is geïnspireerd op het werk van Srole (1956). Het betreft een veelgebruikte schaal van vier items, die de mate waarin respondenten de samenleving als onvoorspelbaar, wanordelijk en betekenisloos ervaren beoogt te meten (vgl. Achterberg en Houtman 2009; Lutterman en Middleton 1970; McDill 1961; Roberts en Rokeach 1956; Van der Waal 2015). Aan iedere respondent met ten minste drie valide antwoorden op de vier items waar de schaal uit bestaat is de gemiddelde score op deze items toegekend.

Controlevariabelen die aan de regressieanalyses zijn toegevoegd zijn geslacht (man = 1, vrouw = 2), en leeftijd in jaren.

Bijlagentabel A.1 Overzicht van gebruikte items

item	vraag en antwoordcategorieën	factorladingen
moreel conservatisme	(1 zeer oneens, 2 oneens, 3 noch eens, noch oneens, 4 eens, 5 zeer eens)	
MC01	homoseksuelen moeten eens flink worden aangepakt	0,74
MC02	men moet mensen die homoseksueel zijn zoveel mogelijk vrijlaten om op hun eigen manier te leven. ^a	0,70
MC03	het is onnatuurlijk als vrouwen in een bedrijf leiding uitoefenen over mannen.	0,71
MC04	voor een meisje is het eigenlijk toch niet zo belangrijk als voor een jongen om een goede schoolopleiding te krijgen.	0,56
MC05	een vrouw is geschikter om kleine kinderen op te voeden dan een man	0,61
MC06	jongens kan je nu eenmaal wat vrijer opvoeden dan meisjes	0,60
MC07	het moet mogelijk zijn dat een vrouw zonder meer abortus kan laten uitvoeren als zij dit wenst ^a	0,45

item	vraag en antwoordcategorieën	factorladingen
MCO8	het moet mogelijk zijn dat een dokter iemand op diens eigen verzoek uit zijn lijden helpt door het geven van een spuitje ^a	0,45
R ²		37,57
Cronbachs α		0,73
N		1164
etnocentrisme	(1 zeer oneens, 2 oneens, 3 noch eens, noch oneens, 4 eens, 5 zeer eens)	
ETN 1	buitenlanders dragen allerlei vieze luchtjes met zich mee	0,81
ETN 2	met Marokkanen weet je nooit zeker of ze niet plotseling agressief zullen worden	0,86
ETN 3	de meeste Surinamers werken nogal langzaam	0,86
ETN 4	de meeste Turken zijn op het werk nogal gemakzuchtig	0,87
ETN 5	buitenlanders die in Nederland wonen behoren Nederlandse gewoonten en gebruiken over te nemen	0,62
ETN 6	Nederland had eigenlijk nooit gastarbeiders binnen moeten halen	0,68
R ²		62,53
Cronbachs α		0,87
N		924
autoritarisme	(1 zeer oneens, 2 oneens, 3 noch eens, noch oneens, 4 eens, 5 zeer eens)	
AUT 1	er zijn twee soorten mensen: sterken en zwakken	0,66
AUT 2	de meeste mensen vallen tegen als je ze beter leert kennen	0,63
AUT 3	jonge mensen krijgen soms opstandige denkbeelden, maar als zij ouder worden behoren zij daar overheen te groeien en zich aan de realiteit aan te passen	0,64
AUT 4	onze sociale problemen zouden grotendeels opgelost zijn als we op de een of andere manier de misdadige en asociale mensen uit de samenleving konden verwijderen	0,71
AUT 5	wat we nodig hebben zijn minder wetten en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben	0,62
AUT 6	van iemand met slechte manieren, gewoonten en opvoeding kan men nauwelijks verwachten dat hij goed om kan gaan met fatsoenlijke mensen	0,60

item	vraag en antwoordcategorieën	factorladingen
AUT 7	gehoorzaamheid en respect voor autoriteit zijn de belangrijkste waarden die mensen hun kinderen moeten meegeven	0,67
R ²		41,88
Cronbachs α		0,77
N		1076
belichaamd cultureel kapitaal		
BCK 1	hoe vaak gaat u gemiddeld naar een kunsttentoonstelling? (1 nooit of bijna nooit, 2 een of twee keer per jaar, 3 drie tot zes keer per jaar, 4 meer dan zes keer per jaar)	0,83
BCK 2	hoe vaak discussieert u met anderen over kunst en cultuur? (1 vrijwel nooit, 2 soms, 3 regelmatig, 4 vrijwel altijd)	0,84
BCK 3	hoeveel boeken bezit u? (1 < 50, 2 50-100, 3 100-250, 4 250-500, 5 500-1000, 6 \geq 1000)	0,67
BCK 4	beschouwt u uzelf als een liefhebber van kunst en cultuur? (1 zeker niet, 2 in zekere mate wel, 3 zeer zeker wel)	0,84
R ²		63,89
Cronbachs α		0,81
N		1134
anomie	(1 helemaal mee oneens, 2 mee oneens, 3 noch mee oneens, noch mee eens, 4 mee eens, 5 helemaal mee eens)	
ANO 1	je weet tegenwoordig echt niet meer op wie je nog kunt vertrouwen	0,79
ANO 2	om een beter bestaan te krijgen moet je vooral geluk hebben	0,73
ANO 3	het is onverantwoord om in deze tijd nog kinderen op de wereld te zetten	0,67
ANO 4	wat je voelt of denkt, telt tegenwoordig niet meer	0,81
R ²		0,56
Cronbachs α		0,74
N		1124

a Omgepoold zodat een hoge score moreel conservatisme meet in plaats van morele progressiviteit.

Bron: CROCUS Survey (Achterberg et al. 2012; eigen berekeningen van auteurs)